

६. कुलदैवते, कुळाचार इत्यादि

कुल आणि स्वामी या दोन शब्दांच्या अर्थाविषयी कै. श्री. आपटे यांच्या संस्कृत कोशांत कुलस्वामी म्हणजे कुलावर कृपादृष्टी ठेवणारा, कुलाचा रक्षणकर्ता. अर्थात् हा मानवकोटीतील नसून देवकोटीतील असतो. भिडे कुलाचा सर्वसाधारण कुलस्वामी व्याडेश्वर आहे. (व्याडेश्वर शब्दांतील 'वाड' हा शब्द संस्कृतांतील व्याड शब्दाचा अपभ्रंश आहे.) व्याडेश्वर म्हणजे क्रूरांचा शास्ता म्हणजे शंकर. हा शंकर तामसी वृत्तीला साजेसा, शांत मनोवृत्तीचा किंवा स्मितमुखी नाही तर क्रूरांचा संहार केल्यावर येणाऱ्या विजयोन्मादांत तांडव नृत्य करणारा तांडवप्रिय शंकर आहे. व्याडेश्वर कुलस्वामी नसलेले भिडे जामसंडे वंशाच्या काहीं वंशावलीत आढळतात. त्यात व्याडेश्वराचे स्थान 'ब्रह्मन्' देवाने घेतलें आहे.. 'ब्रह्मन्' शब्दाचे जे अनेक अर्थ आहेत त्यातील एक अर्थ शंकर असा आहे. कोंकणांत खारेपाटणपाशीं कोलें गावांत असलेलें ब्रह्मन् देवाचे देवालय आहे तें शंकराचे आहे. तेव्हां ब्रह्मन्चा अर्थ शंकर असाच करणें योग्य आहे. म्हणजे दैवत तेंच, नांवात भेद आहे. कुलस्वामी आल्यावर कुलस्वामिनी पाहिजे. ती योगेश्वरी वा जोगेश्वरी असून क्वचित् योगेश्वरी जोगेश्वरी या जोड नांवानेहि ओळखली जाते. ही साधारणतः सर्व भिडे कुळांची कुलस्वामिनी आहे. जामसंडें वंशाच्या ज्या वंशावलीचा कुलस्वामी ब्रह्मन् देव आहे, त्यांची कुलस्वामिनी दुर्गा आहे. म्हणजे कुलस्वामिनी तीच, केवळ नांवात भिन्नता आहे. योगेश्वरी, दुर्गा, पार्वती एकच. यांत स्थल, काल व भावनापरत्वे इतरांची भर पडली आहे. स्थलांतर करून नवीन गांवी गेल्यावर तेथील ग्रामदैवतें आली आहेत. दैवतें तींच पण नांवे भिन्न. त्र्यंबकेश्वर, आम्रायेश्वर इत्यादी 'ईश्वर' अंत्यपद असलेली सर्व नांवे शंकराची, महाकाली, अंबा, भवानी इत्यादीकांचाही समावेश कोठें कोठें झाला आहे. पुळें गांवाशी ज्यांचा संबंध आला अशा सर्व वंशावलीत गणपतीचा अंतर्भाव कुलदैवतांत झालेला दिसून येईल. याव्यतिरिक्त काहीं अनार्य देवदेवताहि आल्या आहेत. भावकाई, जत्री (जननी?), चणकाई (चंडिका), मावल्या इत्यादी ग्रामदैवतें आहेत. देशावर आल्यावर समाविष्ट झालेल्या दैवतांत जेजुरीचा खंडोबा, कोल्हापूरची अंबाबाई, तुळजापूरची भवानी इत्यादी असून इतर देवदेवताही पुष्कळ आहेत. त्यांची नांवे त्या त्या वंशावलीच्या आरंभी दिली आहेत.

दैवतांच्या नांवांत वृद्धी झाली तीप्रमाणें त्यांत क्षयही झाला. ज्या वंशांच्या पूर्वीच्या पिढ्यांतील लोकांनी अनेक देवतांची नांवे दिली आहेत. त्याच वंशाच्या अलिकडील पिढ्यांतील लोकांनी दिलेल्या नामावलींत कित्येक नांवे दिसत नाहीत. व्याडेश्वर, जोगेश्वरी हींच नांवे मुख्यतः दिसतात. पुळें गांवाशीं संबंध आलेल्यांच्या नामावलींत गणपति हे नांव अधिक आहे. या क्षयवृद्धीचें कारण श्रद्धाक्षय नसून ज्ञानवृद्धि हेंच आहे. योगेश्वरी, जोगेश्वरी हीं एकाच देवतेची नांवे आहेत. व्याडेश्वर, त्र्यंबकेश्वर हीं एकाच देवाची नांवे आहेत, हे ज्ञान झाल्यावर त्यांनी नामसंख्या संकुचित केली. व्याडेश्वर गुहागरचाच किंवा जोगेश्वरी अंबें येथील (अंबेजोगाई) या कल्पना व भावना काहीं वंशावलींतून पूर्णतया गेल्या आहेत. पुण्यातील एका भिडे वंशावलीतील कार्यारंभीच्या अक्षता चिमण्या गणपतीस जातात. सवाद्य मिरवणूक असली तरच कसबा गणपतीस जातात.

परशुराम - परशुरामाला भिडे कुळांच्या कुलदैवतांत स्थान नसलें तरी, इतर चित्पावनांच्या कुळांत त्याला जितके महत्त्व आहे, त्याहून भिडे कुळांत तें यत्किंचितही उणें नाही. प्राचीन काळी मानवाला न साजेशी जी नरमेधाची चाल होती, ती प्रमाणें होणाऱ्या नरमेधांत द्यावयाचा बलि वाटेल त्या प्रकारचा चालत नसे. तो बलिपुरुष सर्व सुलक्षणांनी युक्त असाच असावा लागे. नरमेधाच्या वेळी होणारा अशा पुरुषांचा संहार, विचारवंतांस मानवण्यासारखा नसला तरी त्या विरुद्ध बोलण्यास कोणी धजावत नसत. तसें बोलण्याचें व त्या विरुद्ध हात उचलण्याचें असामान्य धैर्य प्रथम विश्वामित्र ऋषींनी दाखविले. शुनःशेपाची नरबलि म्हणून होणारी हत्या विश्वमित्रांनी थांबविली इतकेंच नव्हे तर शुनःशेपाला विश्वमित्रांनी स्वतःच्या कुळांत महत्त्वाचे स्थान दिलें. ही कथा सुविख्यात आहे.

विश्वामित्रांनी आरंभिलेले कार्य परशुरामाने तशाच धैर्याने व नेटानें पुढे चालविलें. परशुरामानें एकदां चौदा प्रेतांना उठविले. या सर्वत्र प्रचलित कथेचा संबंध नरमेधाच्या चालीशीं असावा असें डॉ. करमकरांचे मत आहे. हे चौदा प्रेत पुरुष सोडवून स्वस्थ न बसतां परशुरामानें नरमेधासाठी आणल्या गेलेल्या सुलक्षणी बलिपुरुषांना वेळोवेळीं धैर्याने पुढे येऊन सोडविले. हे सत्कृत्य करतांना, क्षत्रिय प्राधान्य मान्य करुनहि नरमेधाचा पुरस्कार व आचार करणाऱ्यांचा तो प्रसंगविशेषीं संहारहि करी. यावरुनच त्यानें अनेक वेळा पृथिवी निः'क्षत्रिय' केली. ही कथा रचिली गेली असावी. पुढें विश्वामित्रांचा

क्षत्रिय शिष्य दाशरथी श्रीराम मोठा झाल्यावर त्याच्या शिरावर नरमेधाच्या चालीचे उच्चाटन करण्याचा व वेळ पडल्यास पृथिवी निः'क्षत्रिय' करण्याचा संभार टाकून परशुरामाने अवतार समाप्ति केली. या कार्यापासून निवृत्त झाल्यावर तो आपल्या अनुयायांसह अन्यत्र गेला.

विश्वामित्रांचे कार्य धैर्याने आणि वेळ आल्यास शौर्याने पुढे चालवीत असता ज्यांना ज्यांना त्यांनी काळाच्या दाढेंतून ओढून काढले, त्या सर्वांनी त्यांचे अनुयायित्व स्वीकारावे ही गोष्ट ओघालाच येते. अशारीतीने समान संकटांत सापडलेले व त्यांतून मुक्त झालेले ते सर्वजण व पुढे त्यांचे वंशज, परशुरामाला, अतिशय थोर विभूति म्हणून देवासमान मानू लागले असल्यास व त्याची गणना अवतारांत करू लागले असल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्याजोगे काहींच नाही. त्याच्या अनुयायांत ऋग्वेद, यजुर्वेद इत्यादी विविध वेदांचे त्याचप्रमाणे विविध शाखांचे अभिमानांनी होते. त्या सर्वांचे तत्कालीन ध्येय एकच - नरमेधाचें उच्चाटन करणें हें होतें. असे एक ध्येय असलेल्यांची पुढे एक जाति झाली व तिचा आद्य पुरुष परशुराम झाला. अर्थातच परशुराम चित्पावनांचा चित्पावन झाला व त्याची मंदिरे ठिकठिकाणी उभारली गेली. त्यातील एक कोकणांत चिपळूणजवळ असून दुसरें नाशिकजवळ त्र्यंबकेश्वर येथें आहे. परशुराम जयंतीच्या दिवसाची, अक्षय्य तृतीयेची गणना साडेतीन मुहूर्तापैकी, अर्ध्या मुहूर्तात होते.

कुळाचार - भिडे कुलासंबंधी लिहावयाचें तर, आचार असंख्य आहेत हें म्हणणें अतिशयोक्तीचे होणार नाही. हे सर्व प्रत्येक वंशावलीच्या आरंभी वर्णिल्याने होणारी पुनरुक्ति टाळण्यासाठी येथे एकत्र वर्णिले आहेत. जे कुलविशिष्ट आहेत, ते त्या त्या कुलारंभी दिले असून, जे काहीं निःसंशय वर्ज्य आहेत तेही त्या त्या कुलवृत्तारंभी दिले आहेत. सर्वसाधारण आचार सर्व कुलांत आहेत. आधुनिक काळांत एकूणच लोकांची कार्यव्यस्तता, व्यवसायानिमित्त घराबाहेर जास्त काळ जाणें, जागेची उपलब्धता, पौरोहित्य करणाऱ्या गुरुजींची उपलब्धता व त्यांचेजवळ असणारा वेळ या सर्वांमुळे कुलाचारांत संकोच झालेला असला तरी ते पूर्णतया वर्ज्य झालेले नाहीत.

गणेश चतुर्थी - भाद्रपद शु. ४ या दिवशी श्रीगजाननाची मृण्मय मूर्ति घरीं आणून तिची प्राणप्रतिष्ठा करावयाची. नंतर दीड, पाच, सात वा दहा दिवस पूजाअर्चा करून तिचे विसर्जन करावयाचे. काहीं कुलांत मृण्मय मूर्तीचे पूजन नाही. चित्पावनांत अनेकांकडे दीड दिवसाचाच गणपति असतो म्हणून, 'हे कोकणस्थ देवालासुद्धा दीड दिवसांत परत पाठवितात ते पाहण्याला काय ठेवून घेणार ?' असें इतरजण गमतीनें म्हणतात.

गौरी - गणेश चतुर्थीनंतर गौरी येतात व जातात. चित्पावनांत खड्यांच्या गौरीचे पूजन असतें. मुखवट्याच्या उभ्या गौरी सामान्यपणें नसतात. काहीं कुलांत 'आमच्या गौरी वाघाने खाल्ल्या'असे सांगून गौरी न आणण्याची प्रथा आहे.

अनंतव्रत - भाद्रपद शु. १४ या दिवशी हे व्रत करतात. हे व्रत सार्वत्रिक नाही. हे व्रत पित्याने पुत्रास द्यावयाचे असते. पुत्राचा विवाह झाल्यावर पिता हे व्रत विधिपूर्वक पुत्राला देतो. पुत्राला व्रत दिल्यानंतर पिता त्या व्रतपालनाच्या संभारांतून मुक्त होतो.

नवरात्र - शरन्नवरात्र बहुतेक सर्व कुलांत असतें. अखंड दीप बसतां उठता ब्राह्मण, सुवासिनी व क्वचित कुमारिका यांना भोजन व दक्षिणा प्रतिदिनीं एक वा दीड माळ किंवा फुलांचा गुच्छ देवीवर बांधणें. काही वंशावलीत सुवासिनीस भोजन नसतें तर काहींत कुमारिकेस नसतें. असे लहानलहान भेद असतात.

महालक्ष्मी, घागरी फुंकणे - अश्विन शु. अष्टमीला देवीचा तांदुळाच्या उकडीचा मुखवटा तयार करून उभ्या मूर्तीची स्थापना करून मध्यरात्रीपर्यंत घागरी फुंकणे व जागरण करणें हे पाच वर्षांपर्यंत नवोढेने करावयाचें असतें. काहीं कुलांत महालक्ष्मी स्वगृही न पूजता परगृही पूजतात. काहीं कुलांत घरी केवळ एकच वर्ष व उरलेली चार वर्षे परगृही पूजतात. महालक्ष्मी ज्यांच्या घरी पूजावयाची तेथें जेवावयाचें असल्यास स्वतःच्या घराचा शिधा नेण्याची प्रथा काही कुळांत आहे.

मंगळागौरी - नवविवाहितेने श्रावणांत प्रति मंगळवारी मंगलागौरीचे पूजन पाच वर्षे करावयाचें असतें.

ओहर भरणें - वधुवर - ओवर - ओहर. नवपरिणित वधुवरांनी खंडोबा, अंबाबाई, भवानी इत्यादींच्या दर्शनास एकत्र जाणें हा कुळाचार सार्वत्रिक नाही.

दीपावली - अश्विन वद्य द्वादशी, वसुवारस ते भाऊबीज पर्यंतचे येणारे अभ्यंगस्नानादि सोहळे व रुढी सार्वत्रिक आहेत.

देवदीपावली - मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदा या दिवशी सर्व देव देवतांना विशेषतः कोकणस्थ देव देवतांना (आर्य व अनार्य) नैवेद्य दाखवितात. नैवेद्य विशिष्ट पद्धतीने दाखवावयाचे असून त्यातील पक्वान्ने ठरलेली असतात. काही देवतांना वडे, काहींना घारगे व काहींना इतर पदार्थ अशी ही पक्वान्ने असतात. काही कुळांत एक, दोन वा अधिक नैवेद्य ठेवतात तर काही कुळांत दोन वा अधिक पाने असतात. काही वंशावलीत गांवापाशी किंवा गांवांत असलेल्या नदीत किंवा लहान मोठ्या तळ्यांत दिवे सोडतात.

खंडोबाचे नवरात्र - मार्गशीर्ष शु. १ ते ६ (चंपाषष्ठी) तळी भरणे सार्वत्रिक नाही.

मार्ग मळणे - स्त्रियांच्या भाषेत 'मार्ग मळणे.' वर वर्णिलेला ओहर विवाहानंतर तीन वर्षांच्या अवधीत भरला गेला नाही तर हा विधी करावयाचा असतो. गांवाच्या सीमेबाहेर जाऊन तेथे पुराणा-वरणाचा स्वयंपाक करून नूतन जोडपे, इष्ट मित्र, ब्राह्मण, सुवासिनी, इत्यादींनी एकत्र भोजन करावयाचें. या विधीस 'मार्ग मळणे' असे म्हणतात. या विधीचा निर्देश केवळ सबनीस भिडे कुटुंबियांच्या वृत्तामध्ये आला आहे.

बोडण - बोडण वंशवृद्धीनंतर भरतात. वंशवृद्धी तीन प्रकारें होतें. १) अपत्य जन्मानें; २) पुत्राच्या व्रतबंध संस्काराने; ३) पुत्राच्या विवाहानंतर.

बोडण हा शब्द ब्रह्मोदन किंवा बहुधन यांचा अपभ्रंश असावा. कै. वि. का. राजवाडे व कृ. पां. कुलकर्णी यांच्या मतें मोटन - वोडन - बोडण असा बनलेला असावा. विघ्नांचे मोटन - चूर्ण, मोडणे - ज्या आचाराने होतें, त्या आचाराचे नांव बोडण. किंवा ज्या आचारांत अन्नादि संभार मोडून त्याचे चूर्ण करावयाचे असते त्याला 'बोडण' असे नांव आहे. 'वर्धन' या शब्दवरून 'बोडण' शब्द बनला असावा असे ना. गो. चापेकर म्हणतात.

नवोढा पतिगृही जातांना आपल्या समागमें अन्नपूर्णा देवी नेते. ही देवी मुलीवर येणारी संकटें निवारून तिजवर सदैव कृपादृष्टि ठेवते, ही मुळाशी असलेली भावना. या मुलीची वंशवृद्धी झाली म्हणजे ते वृत्त देवीस अवश्य कळविले पाहिजे. त्या वृत्ताचे 'बोधन' करून देण्याच्या विधीस 'बोडण भरणे' असे म्हणतात. हा विधि पूर्णतया स्त्री साम्राज्यातील आहे. जिला अपत्य लाभ झाला आहे, किंवा जिची वंशवृद्धि झाली आहे तिच्याच देवीला बहुधा बोडण भरतात. सुनेला अपत्य झाले असलें तरी सासूच्या देवीला बोडण भरलें तरी चालतें कारण त्यानें सासूचीही वंशवृद्धी झालेली असते. तसेंच सासूची देवी तीच सूनूचीही देवी असते. व्रतबंधानंतर वंशवृद्धि होत नसली तरी व्रतबंधानें तो बटू 'द्विज' होतो म्हणजे दुसऱ्यांदा जन्मतो ही वृद्धीच !

वर दिलेल्या कारणांनी बोडण भरण्याचा विधि सर्व भिडे कुलांत आहे. काहीं थोड्या वंशावलींत वर्षांतून एका विशिष्ट दिवशी बोडण भरण्याची चाल आहे, व त्या दिवशीं काहीं कारणाने भरता न आल्यास दुसऱ्या एखाद्या दिवशीं भरतात. परंतु ही चाल नवतर असून अशीं कुटुंबें हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकीच आहेत. क्वचित नवसानें बोडण भरलें जातें, परंतु हे नवस क्षुल्लक प्रकारचे नसतात. घरांतील कोणी व्यक्ति जिवावरच्या आजारातून उठली तरच बोडण भरण्याचा नवस करतात. हा प्रकार विहित नसला तरी निषिद्ध मानता येईल असें नाही. कारण आजारी व्यक्तिचा एक प्रकारें पुनर्जन्मच झालेला असतो. तथापि स्थूलमानाने वंशवृद्धीनंतर बोडण भरावयाचें हेंच खरें.

गोंधळ - शुभकार्यानंतर थोडे अपवाद वगळून सर्व कुलांत आहे. गोंधळातील ग्राम्य विनोदामुळे काहींनीं या आचाराला फाटा दिला आहे.

जोगवा - काहीं कुटुंबात ही चाल आहे. परंतु आतां जात चालली आहे.

डोहाळेजेवण - डोहाळतुलीला केलेलें जेवण. या चालींत स्त्री वर्गाचे कल्पकता, रसिकता, सौंदर्यदृष्टि इत्यादी गुण दिसून येतात. गरोदर स्त्रीच्या सातव्या महिन्यांत हे करतात. हे जेवण विविध पदार्थांचे असून ते डोहाळतुलीला विशिष्ट स्थली, विशिष्ट वेळीं, विशिष्ट प्रकारांनी, विशिष्ट वेशभूषा लेवून करतात. खाद्यपेय पदार्थांत पक्वान्ने, मिष्टान्ने, फळें, खिरी इत्यादी असतात. भोजन उद्यानांत, नदीकांठी, सौधावर, झोपाळ्यावर, समुद्रतीरावर, नौकेंत इत्यादी स्थली देतात. जेवणाची वेळ, पहाट, सकाळ, संध्याकाळ, काळोखी रात्र (तारका प्रकाश), चांदणी रात्र, कोवळें ऊन, समयांचा प्रकाश आणि विद्युतदीपांची सजावट अशा प्रकारे करतात. भोज्य पदार्थ पत्रावळी, केळीचे पान, चांदीचे पात्र किंवा अन्य प्रकारच्या पात्रात वाढलेले असतात. डोहाळतुलीला भिल्ल स्त्री, आदीवासी स्त्री, लक्ष्मी (कमळांतील), सरस्वती, क्षत्रिय कन्या, जिजामाता अशा विविध वेषांनी भूषवून त्या त्या वेशभूषेला साजेशी 'वाडी' भरतात. फुलें लेववितात. आजकाल जागेच्या अभावी कार्यालयात मोठ्या थाटामाटाने हा विधी करतात. अनेक प्रकारांनी करण्याइतका वेळ नसल्याने सासर-

माहेरच्या मंडळी मिळून एकच डोहाळेजेवण करतात. ही चाल बहुतेक सर्व कुलांत असून हा धार्मिक विधी म्हणून करित नाहीत. काही कुळांत ही चाल वर्ज्य असली तरी इतरांनी केल्यास डोहाळेजेवणांस जाणें मात्र वर्ज्य नाही ! मुलीच्या सासरी चाल नसली तरी तिच्या माहेरी डोहाळेजेवणांस मात्र सासरच्यांना 'चालते'. डोहाळेजेवण स्वगृही वर्ज्य. (कारणें कोकणस्थांना सांगणे नलगे !) परगृही असेल तर ? अर्थात् जाण्यास प्रत्यवाय नाही !

* * *